

Polona Vidmar: Novo Celje: Lastniki, arhitektura in oprema najlepšega dvorca v Savinjski dolini. Ljubljana: Založba ZRC; Žalec: ZKTŠ, Zavod za kulturo, šport in turizem, 2024, 404 strani.

Monografija je rezultat dolgoletnih in poglobljenih raziskav umetnostne zgodovinarke Polone Vidmar. Že izbor (pod)naslova – Lastniki, arhitektura in oprema najlepšega dvorca v Savinjski dolini – nakazuje, da gre za večplastno in vsebinsko ambiciozno delo. Avtorica je knjigo zasnovala celostno: v njej podrobno predstavi arhitekturni razvoj, umetnostno opremo ter predvsem socialno-biografski kontekst številnih lastnikov dvorca, od njegovega nastanka pa vse do današnjih dni. Natančna stavbnogodovinska analiza dvorca je obogatena z razpravami o stenskih poslikavah, kiparski in slikarski opremi, pohištvu ter funkcionalni zasnovi prostorov. Pri tem ne gre za splošne slogovne ocene ali opise (baročnih) motivov, ampak za konkretne identifikacije umetnikov, ikonografskih programov in slogovnih vplivov. Posebej izpostavljena je povezanost z Gradcem in širšim habsburškim kulturnim prostorom, kar postavlja Novo Celje v nadregionalni kontekst. Dvorec tako v monografiji ne nastopa le kot predmet umetnostnogodovinske obravnave, temveč kot celovit dokument nekega minulega, a kompleksnega kulturnega in družbenega sveta.

V kronološko in tematsko zasnovani monografiji uvodnemu predgovoru sledi pet poglavij,

posvečenih posameznim lastniškim obdobjem od 16. do začetka 20. stoletja. Prvo poglavje ni zgolj uvodna razlaga konteksta, temveč predstavlja samostojno in v marsičem pionirsko študijo, ki s pomočjo stavbnogodovinske analize, digitalnih rekonstrukcij stavbnih faz, ikonografskih virov ter bogatega arhivskega gradiva (zapuščinski inventarji, zemljiške knjige, kupoprodajne pogodbe, sodni spisi, urbarji) podrobno rekonstruira razvoj dvorca od konca 16. stoletja do sredine 18. stoletja. Predhodnik dvorca Novo Celje je bil Plumberk, ki se v zgodovinskih virih in literaturi pojavlja pod imeni Brun(n)berg, Prunberg in Bromberg. Za njegovega graditelja velja Sigmund gospod Schrattenbach (1548–1588), ki je kot lastnik izpričan leta 1580. Prvotni dvorec je bil dvonadstropna zgradba pravokotnega tlorisa s petimi okenskimi osmi, ki se je delno ohranil v zahodnem delu današnjega dvorca. Večje prezidave Plumberka so bile pozneje izvedene v osemdesetih letih 17. stoletja, v času lastništva plemiške rodbine Miglio (ok. 1653–1756). Na Vischerjevem bakrorezu iz leta 1681 je Plumberk prikazan kot devetosna dvonadstropna stavba z enonadstropnim petosnim vzhodnim prizidkom.

Najobsežnejše poglavje je posvečeno obdobju, ko so bili lastniki dvorca grofje Gaisruck (1756–1830), ki so zaslužni za njegovo prepoznavno baročno podobo in razkošno opremo. Gradnjo najlepšega baročnega dvorca v tem delu Slovenije je lahko naročil le izjemno uspešen, ambiciozen, premožen in vpliven lastnik – kar je Anton grof Gaisruck (1712–1761) nedvomno bil. Izviral je iz mlajše veje koroške linije rodbine in je opravljal pomembne dvorne službe v Habsburškem cesarstvu. Na njegovo premoženje je ugodno vplivala prva poroka (leta 1734) z edinko iz grofovske rodbine Löwenburg. Njena hitra smrt (1736) je mlademu vdovcu oporočno prinesla dohodke od posesti v Avstriji in na Ogrskem. Leta 1750 je z vladarico Marijo Terezijo sklenil pogodbo o zamenjavi urada Neunkirchen v Spodnji Avstriji za gospostvo Celje. Njegova usmeritev na Štajersko je bila verjetno povezana z drugo poroko leta 1748 z baronico Cramm, ki je leta 1749 po očetu podedovala gospostvo Turnišče pri Ptuj. V naslednjih letih je Anton grof Gaisruck odkupil še nekaj manjših posesti v Savinjski dolini, ki jih je priključil nekdanjemu velikemu celjskemu gospostvu. Po nakupu Plumberka leta 1756 je vse te savinjske posesti združil v novo oblikovano gospostvo Novo Celje. Preureditev Plumberka v veličasten dvorec Novo Celje je sovpadla s tristoto obletnico smrti Ulrika II., zadnjega grofa Celjskega, kar je Anton izkoristil za simbolno navezavo na tradicijo nekdanjih mogočnih Celjskih. Po družinski tradiciji

so bili grofje Gaisruck sorodstveno povezani s Celjskimi prek gospodov Lindeških, ki so izumrli (do) leta 1628.

V času Gaisruckov je bil vzhodni del prvotne stavbe za eno os podaljšan in razširjen, osrednji del pa povsem preoblikovan, da je nastalo mesto za vežo (vestibul), reprezentančno stopnišče in dvorano. Stavbo so dodatno povišali, notranja razporeditev prostorov pa temeljito spremenili. Arhitekt Matija Persky je z domiselno členitvijo zunanje fasade spretno prikril prejšnje gradbene faze in ustvaril vtis novogradnje. Dvorec je bil zasnovan kot sedež gospostva Novo Celje, zato je moral nuditi primerne prostore za upravne, gospodarske in sodne namene, hkrati pa je služil tudi kot letna rezidenca družine, namenjena bivanju in družabnemu življenju. Ob svojem nastanku je двореc gotovo predstavljal največjačnejše plemiško poslopje v Savinjski dolini in enega najimenitnejših na Spodnjem Štajerskem. Anton pri njegovi prezidavi in opremlitvi ni varčeval z denarjem ter je pri tem angažiral številne kakovostne umetnike z različnih koncev monarhije. A s širokopotezno prenovo je presegal svoje finančne zmožnosti. Praktično od začetka prenove si je izposojal denar od ljudi iz najrazličnejših družbenih slojev. Ob svoji smrti (1761) je z oporoko, ob zavedanju obsežnih dolgov, vse svoje posesti razglasil za fidejkomis, tj. neodtujljivo rodbinsko posest, vendar je dedičem za poplačilo upnikov dovolil prodajo vseh posesti z izjemo Novega Celja, ki naj bi ostalo jedro družinske dediščine. Petim izjemno ustvarjalnim letom pod Antonom je sledilo desetletje lastništva njegovega brata Janeza Karla grofa Gaisrucka (1714–1770), ki se je po najboljših močeh trudil dokončati gradnjo dvorca in poplačati dolgove. V naslednjih desetletjih, v času Vincenca grofa Gaisrucka (1754–ok. 1826) in stečajnih upraviteljev je sledilo dolgotrajno obdobje stagnacije. Lastništvo družine Gaisruck se je po osmih desetletjih zaključilo leta 1835 s prodajo Novega Celja na dražbi.

Z Jožefom Ludvikom Hausmannom (1794/1795–1856) se je začelo kratko, a dinamično obdobje, zaznamovano z ambicioznim podjetništvom lastnika. Prvi meščanski lastnik Novega Celja je bil hkrati tudi prvi, ki je iz razkošnega podeželskega dvorca ustvaril dom. Po njegovem gospodarskem zlomu je gospostvo oziroma veleposstvo leta 1849 kupil knez Konstantin Salm-Reifferscheidt-Krautheim (1798–1856). Zaradi pravnih sporov se je prenos lastništva zavlekel in najverjetneje dokončno uresničil šele okoli leta 1854. V času kneza Leopolda Salma, ki je leta 1888 po daljnem sorodniku podedoval tudi majorat Dyck in se odtlej imenoval knez Salm-Reifferscheidt-Krautheim in

Dyck, so v šestdesetih letih 19. stoletja na posestvu uvedli gojenje hmelja. Ta gospodarska pobuda je imela izjemen vpliv na nadaljnji razvoj Savinjske doline. Salmi so Novo Celje posedovali do konca leta 1919, ko ga je tedanji lastnik Jurij prodal Davorinu Turkoviću baronu Kutjevskemu.

Zaključno poglavje obravnava obdobje lastništva barona Turkovića (1919–1930). Leta 1930 je ta Novo Celje prodal Dravski banovini, ki je v stavbi načrtovala ureditev psihiatrične bolnišnice. Z obsežnimi gradbenimi posegi je bil razkošni podeželski двореc preurejen v funkcionalno bolnišnično stavbo. Med drugo svetovno vojno je v njem delovala vojaška bolnišnica, po letu 1945 pa bolnišnica za pljučne bolezni. Med letoma 1970 in 1980 je bil v dvorcu urejen dom za ostarele, leta 1983 pa ga je prevzelo podjetje Hmezd Agrina Žalec, ki je začelo z obnovitvenimi deli. Ta so bila ob osamosvojitvi Slovenije ustavljena. Leta 1995 je двореc prešel v last Občine Žalec, ki ga odtlej postopno obnavlja. Najlepši двореc v Savinjski dolini tako že več desetletij ostaja brez prave namembnosti. Od leta 2013 občasno oživi v poletnih mesecih, ko v prostorih gosposkega nadstropja potekajo razstave sodobne umetnosti.

Kot je pri izdajah Umetnostnozgodovinskega inštituta Franceta Steleta ZRC SAZU v navadi, je tudi ta monografija oblikovno dovršena in vizualno privlačna. Izjemno bogat slikovni material (rekonstrukcije, načrti, arhivske fotografije in sodobni posnetki) podpira besedilo ter omogoča boljše razumevanje razvoja in podobe dvorca skozi stoletja. Bralcem je na voljo pet prilog s transkripcijami inventarjev premočnin v dvorcu Plumberk iz let 1645, 1699 in 1708 ter inventarjev preoblikovanega dvorca Novo Celje iz let 1761 in 1770. Nepogrešljivo je tudi imensko in krajevno kazalo.

Največjačnejše plemiško poslopje v Savinjski dolini in eden najodličnejših dvorcev na Spodnjem Štajerskem svojega časa je z monografijo Polone Vidmar dobilo temeljno znanstveno delo. Publikacija bo pomembna referenca za prihodnje raziskave na področju umetnostne zgodovine, arhitekture, pa tudi zgodovine plemstva in meščanstva na Slovenskem. Zaradi raznolikosti obravnavanih tem bo dragoceno branje tudi za širšo zainteresirano javnost.

Matjaž Grahornik

